

SAHVERDOVA NAVA VANDA

A kultúrfogalom fordítása

„Saját” és „idegen” Borisz Akunyin regényeiben és magyar fordításaiban

Bevezetés

Jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy alkalmazzam a nyelvi világgépkutatás módszereit a fordításelmélet területén, azzal a céllal, hogy két általános, univerzális, bináris (az egyik a másik meglétével vagy hiányával definiálható) „mentális tárgyat”, a „saját” és „idegen” kultúrfogalmát vizsgáljam Borisz Akunyin (Grigorij Salvovics Cshartisvili) műveiben és azok magyar fordításaiban.

Kutatók hosszú sora foglalkozik azzal, hogy milyen módon képezi le a nyelv a valóságot az elmében. A nyelvi „leképezés” valamennyire univerzális,¹ emellett azonban a nyelvek között észlelt valóság értelmezési és értékelési különbségének meglétét hangsúlyozzák a neohumboldtianus irányzat, az antropológiai/etnográfiai nyelvészet, valamint a kognitív nyelvészet képviselői. A valóság nyelvi képe nem más, mint egy közösség anyanyelvében rögzült valóságmodell. A valóságfelfogásunkat nem a tárgy, hanem a gondolati struktúrák határozzák meg, a valóság interpretációja. A nyelvi közösség érintkezik a valósággal, és valamiképpen értelmezi és értékeli a megszerzett tapasztalatot. Az interakció során létrejött rendszert nevezik egy etnikai közösség nyelvi világgépének. A nyelvi világgép egy közösség tudástára, a történelmi tapasztalatokon és megfigyeléseken alapuló ismeretek strukturált halmaza.²

A kutatásomban azt vizsgálom, hogy a szépirodalmi szövegben megjelenő nyelvi világgép alapeleme, a kultúrfogalom a műfordítás során hogyan kerül át a célnyelvi szövegbe, s mennyire képes megjeleníteni azt az asszociációs hálót, amellyel az eredeti nyelvben rendelkezik, mennyire fordítható egyáltalán, tekinthető e lakúnának vagy ekvivalencia nélküli elemnek. A cél megvalósítása azt kívánja, hogy a kutatás alapfogalmainak bemutatását követően azt vizsgáljuk, hogy az „idegen” és „saját” kultúrfogalom hogyan jelenik meg Borisz Akunyin regényeiben, amelyek gazdag anyagot szolgáltatnak a témában, mivel cselekményük különböző kultúrák találkozásának helyszínén játszódik (orosz – japán, japán – nyugat-európai, orosz – török stb.). A találkozások során létrejövő interakciók elindítják a kultúra elsajátításának a folyamatát. Három regény szövegét vizsgáltam: a *Török csel* (*Турецкий гамбит*, 1998), *A gyémántszekér* (*Алмазная колесница*, 2003 – a kötet két regényt foglal magában,

¹ HEGEDŰS József, „Nyelvi világgép” – magyar nyelv – idegen nyelv, *Magyar Nyelv*, 2000/2, 132–133.

² Lásd BAŃCZEROWSKI Janusz, *A világ nyelvi képe: A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban* Budapest, Tinta, 2008.

az egyik cselekménye Oroszországban, a másik 27 évvel korábban Japánban játszódik), valamint és a *Седьмича Трехглазого* (*A háromszemű hete*, 2017), amelyet még nem fordították le magyar nyelvre, de az „idegen” fogalmának vizsgálatához hasznos adalékokkal szolgál, a regény szövegében előforduló idegen nyelvű szókincs széles rétege (lengyel szavak és egész lengyel nyelvű szövegrészek) révén.³

A „saját” és „idegen” fogalmak megközelítése két síkon történik. Egyfelől a regények szövegében vizsgálom azt, hogy a csoporthoz tartozást és a másik csoporttal való találkozást milyen eljárásokkal kódolja a nyelv. Egészen pontosan hogyan is zajlik az idegen kultúra megismerése, értékelése, amely az olvasó szemei előtt végbemennő értelmezési folyamat: a meglévő tudás átértelmezését és a tapasztalatok alapján ismételt újraértelmezését foglalja magában, egészen addig, amíg az „idegen” a regényhősök „saját” identitás komponensévé nem válik. Másfelől a „saját” és „idegen” fogalmakat a műfordítás befogadását modellezve közelítem meg: az orosz olvasó az eredeti szöveget sajátként kategorizálja, nem úgy, mint a magyar műfordítás olvasója, aki számára az orosz nyelvi világkép idegen. Bizonyos kitételekkel, fordítói magyarázatokkal és kommentárokkal gazdagodik ugyan a műfordítás szövege, de hallgatólagosan a regény orosz valóságát a magyar olvasó, a fordítás befogadója saját világaként értelmezi, egyfajta „kvázi saját” univerzumként, amelyben az „idegen” befogadása is az eredetitől eltérően működik.

A kultúrfogalom és a lakúna

Anna Wierzbicka a szókincs és egy etnikum mentalitása között szoros kapcsolatot feltételez. A szókincs egyes elemeit kulturális kulcsfogalmaknak nevezi, és ezeken keresztül szemlélteti az anyanyelv determináló jellegét a valóság felfogására és értelmezésére. Ezek a kulcsfogalmak a különböző nyelvekben ritkán ekvivalensek, és csupán egyes jelentésmozzanataik esnek egybe, egymásnak való megfelelésük nem teljes. A kutatónő ezeket az eltéréseket egyrészt a tárgyi világban fellelhető különbségekkel magyarázza, de azon túl a társadalmi rituálék, értékek és értékítéletek eltéréseivel, azzal, hogy egyes etnikai csoportok tagjai mit gondolnak a világról és létezésükről ebben a világban. Példaként az orosz „пошлый” kifejezést idézi, amely magyar megfelelőjeként egy szinonimasort lehet felhozni – posványos, sekélyes, unalmas,

³ A témával kapcsolatos korábbi kutatásaim három tanulmányban jelentek meg, melyek eredményeit a jelen tanulmányban is hasznosítottam: A. A. URAZBEKOVA, N. V. SAHVERDOVA, *Funkcii lekszicseszkih elementov iz polskogo jazika v russkom hudozsesztvennom tekszte XIX–XXI vekov*, *Vesztnyik Nyzsegorodszkogo universziteta* 2022/5, 168–176; N. V. SAHVERDOVA, A. A. URAZBEKOVA, *Lingviszticseszkiye szredszta konstruirovannija szvojego i csuzsogo*, *Annales Instituti Slaviciuniversitatis Debreceniensis LI*, Debrecen, 2022, 18–32; N. V. SAHVERDOVA, *Koncept „csuzsoje” v perevode romanov B. Akunyina na vengerszkij jazik = Cserez csuzsoje k szvojemu: Dialog russzkij i vengerszkij kulytur*, Pod red. LAPPO M. A., MAROSI V. V., *Novoszibirszk*, 2024, 100–117.

vulgáris, alantas, közönséges stb. –, és bár a sorban mindegyik szó valamennyire érintkezik a „пошлый” kifejezés jelentésével, de egyik sem fedi teljesen a jelentését, nem tekinthető tökéletesen ekvivalensnek azzal.⁴

Minél távolabb állnak a kultúrák egymástól, annál több a fentiekhez hasonló fogalom. A Dasinmajeva–Budajeva⁵ szerzőpáros az angol „vanity” (hiúság) szó megfelelőit vizsgálva a burját nyelvben arra a következtetésre jut, hogy mivel a hiúság fogalmát a burját nyelv világképe nem tartalmazza, ezért hiányzik az ezt megtestesítő szóalak is. Azonban, ahogyan az előző példában is, található egy szinonimasor, amely részben tükrözi a „hiúság” egyes jelentésmozzanatait. Mondhatjuk, hogy a „пошлый” vagy a „vanity” lakúnáknak nincs pontos megfelelőjük a fordítási célnyelvben.

Amikor egy kultúrfogalom fordításának a lehetőségeiről gondolkodunk, szükség-szerűen eljutunk a lakúna fogalmához, mivel a kultúrfogalom, amely egy bizonyos rendszer része, soha nem fog teljes mértékben megfelelni egy másik nyelvi rendszer egy bizonyos részének. A lakúna (lexikai *lacuna* vagy *lacunar item*) egy adott nyelv lexikonjában lévő hiányt vagy rést jelent. Ez azt jelenti, hogy egy adott nyelvből hiányzik egy másik nyelv egy bizonyos szavának vagy fogalmának pontos megfelelője.⁶ A lakúna megkülönböztetendő az ekvivalencia nélküli szókinctől, amikor a reália hiányzik a célnyelvből. Az ilyen fogalom fordítása során egy metonímiát kapunk, amely a nyelv fogalmi-szemantikai rendszerének a része, de a műfordításban szokatlan módon ágyazódik be abba. Másrészt a kontextus kiegészítő szereppel szolgálhat a fogalomjelentés számára, előfordulhat tehát, hogy a műfordítás az eredeti nyelvből átcsempészi a célnyelvbe az új, idegen fogalmi jelentéseket, amely ezáltal a nyelvi világkép megismerésének forrásává is válhat.

Ahogy a nyelvben egy szó a rendszer részévé válik, jelentésekkel, konnotációkkal gyarapodik egy meghatározott nyelvi világképben, úgy egy adott szépirodalmi szöveg (és annak műfordítása) fogalmi tere is létrehozza saját rendszerét, „világképét”, amelyben annak elemei léteznek. Vagyis természetesen egy fogalom fordításakor nem lehet megkerülni a szöveg fogalmi terének tanulmányozását. A nyelvi világkép kutatása, a kognitív diskurzusnyelvészet⁷ egy lehetséges keretet nyújt ahhoz,

⁴ Anna WIERZBIČKA, *Ponimanije kultur cserez poszredstvo klucsevih szlov: Szemanticeszkije univerzsalii v opiszaniji jazikov*, Pod red. T. V. BULIGINOJ, Moskva, 1999, 263–267.

⁵ P. P. DASINMAJEVA, C. L. BUDAJEVA, *Perevod koncepta „tsezlavije” sz anglijszkogo jazika na burjatszkij: k sztepeni perevodimosti koncepta*, Vesztnyik burjatszkogo univertziteta, 2014/4, 5.

⁶ A lakúnáról lásd Ju. A. SZOROKIN, *Lakuni: jeso odin rakursz rasszmotrenija* = Lakuni v jazike i recsi: szbornyik naucsnih trudov, Pod red. Ju. A. SZOROKINA, G. V. BIKOVOJ, Blagovesenszk, 2003, 3–11; A. O. KRAVEC, *Teoreticeszkije osnovi rasszmotrenija lakun*, Naucsnije vedomoszti. Szerija Gumanityarnije nauki, 2018/3, a414–421; N. L. GLAZACSEVA, *Èse raz o tipologji mezsjazikovih lakun (na materiale kitajszkogo jazika)*, Szorokina, Bikovoj, 2003, 28–33.; A. ERDELT-VIET, E. DENYISOVA-SCHMIDT, *Lakuni i ih klasszifikacionnaja szetka*, Voproszi psiholingvisztiki, 2007/6, 39–51.

⁷ Kutatásom elméleti megalapozásában a következő szerzők munkáira támaszkodtam: T. A. VAN DEJK, *Jazik, poznaniije, kommunikacija: Szbornyik rabot*, Moskva, 1989; O. Sz. ISSZERSZ, *Kommunyikativnije*

hogy érvényes következtetéseket vonjunk le a kultúrfogalom tulajdonságairól és fordíthatóságáról.

A világ nyelvi képe kutatásának a célja az, hogy a nyelv és a nyelvhasználat révén megismerjük a világról társadalmilag rögzített tudásunkat, elemeinek a kategorizálását, konceptualizálását, valamint azoknak a jellemzőit és minősítését. A definiálandó alapegység a „mentális tárgy” fogalma, a cél pedig a világ nyelvi képben rögzült jellemzői teljes gazdagságának a felfedezése és leírása. A „mentális tárgyat” nem tükröződésként, hanem vetületként értelmezzük, attól függetlenül, hogy általában megvan a lehetőség arra, hogy egybevevessük a reális tárggyal, amely az empirikus tapasztalat számára hozzáférhető. A fő kérdés az, hogy az adott tárgyhoz a konkrét nyelvi szövegekben hozzárendelt jegyekből azokat emeljük ki, amelyek a nyelvben és a társadalmi tudatban mint jellemző, specifikus jegyek rögzültek.⁸

A kultúrfogalom (angol *concept*, orosz *концепт*) a világ nyelvi képe kutatásmodell alapterminusa. Gestalt jelenség,⁹ olyan reprezentáció, amely a valóság egy töredékét ábrázolja a nyelv rendszerszerű eszközeivel, beágyazódva egy adott kultúra rendszerébe. Elvont eszme, amely változatos eszközökkel ölt testet az adott diskurzusban. A magyar nyelvű kutatásban Bańcerowski Janusz a fogalom vagy kultúrfogalom terminusokat használja: a fogalom mentális tárgy, amelynek reprezentációi az információs fragmentumok. Jelen tanulmányban követem az ő terminológiáját, leginkább a kultúrfogalom kifejezést használom, mert egy nyelvi közösség tudástárára – interpretált, rögzített, kategorizáló, közismert, ismétlődő tudáselemekre – utalok vele, amelyhez a fogalom kifejezés önmagában túl általános lenne, és zavaros megfogalmazásokhoz vezetne. V. V. Krasznih¹⁰ a mentális egységek rendszerezése során a kultúrfogalmat a tudás és hiedelmek közé helyezi el: tudás – kultúrfogalom – hiedelmek. A kultúrfogalom mint a tudásrendszer egysége racionalitása révén kapcsolódik a tudáshoz, de asszociációs hálói révén átfedésben van a hiedelemmel is. A kutató precedens értékű fenoménokról beszél, melyeket úgy jellemez, mint egy etnikai kulturális közösség tagjai körében ismert, általános, kötelező mentális képződményeket. Ezen fogalmak aktuálisak a kognitív megismerési és érzelmi aspektus

sztrategiji i taktiki russzkoj recsi, Moszkva, 2017; V. I. KARASZIK, *Jazikovoj krug: licsnoszty, koncepti, diszkursz*, Volgograd, 2002; L. P. KRISZIN, *Jazik v szovremennom obsesztve*, Moszkva, 1968.; E. SZ. KUBRJKOVA, *Jazik i znayije: Na puti polucsenija znanyij o jazike: Csaszti recsi sz kognitivnoj tocski zrenija*, Moszkva, 2004; E. SZ. KUBRJKOVA, *O konceptah, szhvacsennih znakom*, *Studia Linguistica XVIII: Aktualnije problemi jazikoznanija*, Szanktpeterburg, 2009, 35–39; I. A. SZTERNIN, Z. D. POPOVA, *Kognitivnaja lingvisztika*, Moszkva, 2007.

⁸ BAŃCZEROWSKI Janusz, *A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya*, *Magyar Nyelv*, 1999/2, 193.

⁹ E. SZ. KUBRJKOVA, *Roly jazika v poznaniji mira* = E. SZ. K., *Jazik i znayije*, 305–355.

¹⁰ V. V. KRASZNIH, *Etnopszicholingvisztika i lingvokulturologija: Kursz lekcij*, Moszkva, 2002, 35.

tekintetében, és a közösség tagjainak diskurzusában újra és újra előkerülnek, frissülnek. Az információs/kommunikációs fragmentumnak

az emberi memóriában tárolt nyelvi tapasztalatnak az olyan állandó és különböző nagyságú beszédszegmensét kell tekinteni, amelyet a nyelv-hordozó felhasznál megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésekor. A kommunikációs fragmentumok a nyelvi emlékezet bázislexikonját alkotják, amelyben a világ nyelvi képe rögzült. A fő kérdés az, hogy milyen módon manifesztálódik a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban, szövegekben a világ nyelvi képe és milyen nyelvi elemek hordozzák. Minden kommunikációs fragmentum rendelkezik egy teljes jelentéssel, amely nem úgy jelenik meg, mint egy diszkrét szemantika egység. [Gestalt jelleg.] Ellenkezőleg, a kommunikációs fragmentum a kapcsolódási vonzatok, a stílus és tematikus variabilitás, az információs mezők, a különböző asszociációs és emocionális hálók stb. közegében létezik, amit a megjelenésével aktivál az emberi tudatban.¹¹

A szöveg fogalmi tere integrálja a szövegbe ágyazott fogalmakat, például a „saját” (etnikai vagy egyéb körvonalú csoportomhoz tartozó) és az „idegen” (a saját fogalomhalmazon kívül eső) fogalmát.¹² Mivel a fogalmi tér/háló a nemzeti jellegzetességeket, a nép kultúráját testesíti meg, ezért egy nemzeti kultúrfogalom fordítását vizsgálva a kultúra egy töredékéről kapunk képet. Ez a célnyelv eszközeivel rekonstruált fragmentum azonban – a domesztikációnak vagy az idegen elem átvitelének arányaitól függően – kisebb-nagyobb mértékben tükrözi a fogalom eredeti szerkezetét, a két kultúra hasonlóságától függően a fent említett képek, értékelések, érzések és intuitív jellemzők megőrződhetnek, elveszhetnek vagy megváltozhatnak.

Megállapítható, hogy vannak olyan fogalmak, amelyek szerkezete – különösen a közeli kultúrákban – hasonló, és ezeket könnyebb lefordítani, de egy fogalom szerkezete különböző elemeket tartalmazhat (például bizonyos, csak az adott kultúrára jellemző, más nyelveken lefordíthatatlan valóságokhoz kapcsolódó kulturális asszociációkat), amelyek megnehezíthetik a fordítást. Ezek az asszociációk tartalmazhatnak történelmi, társadalmi, vallási vagy irodalmi utalásokat, amelyek a fordítás során további magyarázatot és kontextualizálást igényelnek. A fogalmaknak összetett szemantikai konnotációi is lehetnek, amelyeket nehéz vagy lehetetlen átadni egy másik nyelven. Egyes fogalmak szorosan kapcsolódhatnak bizonyos nyelvi formákhoz vagy kifejezésekhez, amelyeknek nincs közvetlen megfelelőjük egy másik nyelven. Ezek közé tartozhatnak egyedi nyelvtani szerkezetek, frazeológiai fordulatok vagy

¹¹ BAŃCZEROWSKI, *A világ nyelvi képe: A világgép mint a valóság metaképe*, 35–36.

¹² Jurij Mihajlovics LOTMAN, *O metajazike tipologicseszkih opiszanij kulturi* = J. M. L., *Izbrannije stayji*, Tallinn, 1992, III, 386–392.

idiómák, és a fordítói ízlés dönti el, hogy mennyit őriz meg az eredeti szerkezetből, és mennyit helyettesít egy hasonló célnyelvi kifejezéssel.

Tehát az idegenszerű elemek megőrzésének aránya az átültetéskor a fordító szándékaitól és döntéseitől függően változhat. A fordítási folyamat eredménye egy, az eredeti kultúrfogalomra emlékeztető képződmény lesz a célnyelven, amely valamennyire tükrözi a forrásnyelv kultúráját. Ez lehetővé teszi, hogy az olvasó bizonyos mértékig elmerüljön az idegen kultúrában, bár az irodalmi fordítás szövege csupán az adott kultúra lenyomatával hasonlítható össze. Az idegen elemek láthatóságának mértéke egy szépirodalmi fordítás szövegében változó lehet. Az ismerős diszkurzív struktúrák jelenléte, a világról alkotott ismerős nyelvi képpel, de idegen reáliákkal és értékelésekkel, a saját és az idegen, a „kvázi saját” egy további rétegét hozza létre a szövegben, amely a befogadó részéről további értelmezési erőfeszítéseket igényel.

A kultúrfogalom létezését vizsgálva a műfordításokban arra a következtetésre jutottam, hogy a fogalom jelentésszerkezete és asszociációs hálózata mindig módosul kisebb vagy nagyobb mértékben a fordítás során, ezért a kultúrfogalom megnyilvánulásainak fordíthatóságát talán kontinuumként célszerű felfogni, olyan skálának, amelynek az egyik végén a fordításnak kevésbé ellenálló elemek, a másik végén a fordításnak teljes mértékben ellenálló, lakunáris elemek helyezkednek el.

A „saját” és „idegen” kultúrfogalom konstruálása

A „saját” és „idegen” kultúrfogalom megnyilvánulásának a legszembevetőbb formái a regény külső és belső terei, a környezet, a szociális élet leírásaiban érhetőek tetten. Az olvasó nevekkkel, címekkel, földrajzi nevekkkel, beosztások és tisztségek megnevezéseivel, a hétköznapi életet kísérő szokások és rituálék megnevezéseivel találkozik, amelyek tükröfordítással, esetleg kisebb módosításokkal, vagy, mint a tisztségnevek esetében, adaptációval kerülnek át a magyar szövegbe (például: Главное управление казачьих войск – Kozák Hadak Főparancsnokságára; Управление генерал инспектора – Főparancsnokság hivatala; Комитет о раненых – Sebesültekről Gondoskodó Bizottság; статский советник Зюкин – Zjukin államtanácsos; старший офицер капитан второго ранга фон Швальбе – a hajóraj kincstárnoka, von Schwalbe másodosztályú kapitány).

Az idegen és saját tér, reália megjelenítése a nyelvekben különbözik. Sz. L. Szahno, A. B. Penykovszkij¹³ és mások rámutatnak arra, hogy a saját tér nominációi általában jelöletlenek, nem fűződik hozzájuk értelmezés, magyarázat, ezzel szemben az idegen elem valamiképpen jelölt (gyakran negatív konnotációkkal). A regényekben

¹³ Sz. L. СЗАХНО, „Szvojo – csuzsoje” v konceptualnyih szstrukturah = Sz. L. Sz., *Logicseszkiy analiz jazika: kulyturnije koncepti*, Moszkva, 1991, 95–101; A. B. ПЕНЫКОВСКИЙ, *O szemanticseszkoj csuzsdoszti v russzkom jazike* = A. B. P., *Ocserki po russzkoj szemantike*, Moszkva, 2004, 13–49.

megjelenő ábrázolásokban ez jól végigkövethető, miközben a hősök új idegen helyszínekkel ismerkednek, a saját szemszögével összevetik az ismert világ reáliáit, így ezek esetében gyakoribb az értelmezés, összehasonlítás, kultúrat tanulási folyamat. Ez még inkább a távoli, egzotikus helyszínek ismertetésére jellemző. A regény főhőseinek van valamiféle sztereotipikus ismerete, elképzelése a távoli kultúráról, azonban a valós találkozások során kiderül, hogy ezek egyáltalán nem felelnek meg a valóságnak: *A gyémántszekér* című regény főhőse, Fandorin is rendkívül csalódott Jokohamában, mivel túl európainak találja.

Судя по толпе, в этом городе одевались не по колониальному, а самым обычным образом, по-европейски.¹⁴

A tömegeből ítélve, ebben a városban nem a gyarmati divat szerint öltözködnek, *hanem európaiasan*.¹⁵

А Йокогама молодому чиновнику по первому впечатлению и правда не понравилась. Он надеялся увидеть картинку с лаковой шкатулки: многоярусные пагоды, чайные домики, снующие по воде джонки с перепончатыми парусами, а тут обычная европейская набережная. Не Япония, а какая-то Ялта.¹⁶

A fiatal tisztviselőnek első pillantásra csakugyan nem tetszett Jokohama. A lakkdobozokon látott képeket remélt: pagodákat, teaházakat, a vízen úszó vitorlás dzsunkákat. Ez meg itt egy közönséges európai tengerpart. Nem Japán, *hanem Jalta*.¹⁷

A lakkdobozon ábrázolt kép maga a sztereotípiá, Fandorin csalódottságát kifejezik a ruházkodást, helyszínt jellemző módhatározók és jelzők („самым обычным образом, какая-то Ялта” – „meglehetősen átlagosan (öltözködtek), nem Japán, hanem valami Jalta”), ami általánosabb jelentést kölcsönöz a tulajdonnévnek: egy átlagos kikötőváros, olyan, mint például Jalta. Az idegen és a saját fogalmakkal való játékot látjuk már a következő jelenetben, amikor az unalmas európai környezetben felbukkan egy japán reália, a kuruma, vagyis a riksások által vontatott kocsi.

Консул не стал продолжать нескромный допрос. От его прежней неприязненности не осталось и следа. Он взял молодого человека за локоть и потянул к одноколке.

¹⁴ Borisz AKUNYIN, *Almaznaja kolesznyica*, Moszkva, 2003, II, 4.

¹⁵ Borisz AKUNYIN, *A gyémántszekér* (1. kötet: *A szitakötővadász*, 2. kötet: *A sorok között*), ford. SZABÓ Mária, Budapest, Európa, 2011, 11.

¹⁶ AKUNYIN, *Almaznaja kolesznyica*, II, 4.

¹⁷ AKUNYIN, *A gyémántszekér*, II, 11.

– Садитесь, садитесь. Это самое распространённое в Японии транспортное средство. Называется курума.

Эраст Петрович удивился, отчего это в коляску не запряжена лошадь. В голове на миг возникла фантастическая картина: чудо повозка, несущаяся по улице сама по себе, с оглоблями, выставленными вперёд наподобие алых щупальцев.

Курума с видимым удовольствием приняла молодого человека, покачав его на потёртом, но мягком сиденье.¹⁸

A konzul nem folytatta a tapintatlan kérdezősködést. Iménti ellenérzésének nyoma sem maradt. Megfogta a fiatalember könyökét, és a *kétkerekűhöz* kormányozta.

– Üljön fel! Japánban ez a legelterjedtebb *közlekedési eszköz*. *Kurumának* hívják.

Eraszt Petrovics csodálkozott, miért nincs ló a *kétkerekű* elé fogva. Fantasztikus gondolat futott át az agyán: ez itt egy *csodálatos hintó*, amely piros tapogatókra hasonlító fogantyúit előrszegezve nekiiramodik, és magától száguld az utcákon.

A *kuruma* szemmel láthatóan szívesen fogadta a fiatalembert, s jólesően meghintáztatta a kopott, de puha ülésén.¹⁹

A *kuruma* szó szinonimaisméltéssel, értelmezéssel válik hozzáférhetővé a szövegben, egyfelől az olvasó is értelmezi maga számára a kifejezést, másrészt nyomon követhetjük Fandorin ismerkedését ezzel az idegen tárggyal, ami a regényben összekapcsolódik a japán életfelfogás és a buddhizmus ismertetésével is. Az új reália értelmezése hasonlítóással történik, Fandorin ugyanis meglepődik, hogy a *kétkerekű* elé miért nincs befogva ló: a piros tapogatókat előrszegező *csodálatos hintó* képében látjuk a főhős értelmezési kísérletét, amit a következő pillanatban harag vált fel, Fandorin ugyanis felháborítónak tartja, hogy a *kurumát* emberek, „bennszülöttek” húzzák, akiket Doronyin gúnyosan lovacskáknak nevez „– »Száguld a trojka Volga anyuskánk mentén...« énekelte kellemes tenorján Vszevolod Vitaljevics.”²⁰ Ha idáig az idegen kultúrfogalom hatáskörébe tartozó *kuruma* kifejezés értelmezése az eredeti szövegben zökkenőmentesen fordítható, jól hozzáférhető mind az eredetiben, mind a célszövegben, a következő dalszöveg – precedens értékű szöveg az orosz befogadó számára – idegen/kvazi saját réteghez tartozik. A magyar olvasó számára a „trojka”, „Volga anyuska” orosz kultúrfogalmak ismertek, de a dalszöveg fordítását csupán az orosz eredeti lenyomataként foghatjuk fel, hiszen nem ismert a magyar olvasó számára az az asszociációs háló, amelyet kelt a dal. A magyar befogadó tudatában ezek a fogalmak

¹⁸ АКУНЫН, *Алмазнаја колезныца*, II, 5.

¹⁹ АКУНЫН, *А гымánтсзекэр*, II, 13.

²⁰ *Uo.*

csupán sztereotípiák az orosz életről, amelynek hozzátartozója a nagy orosz télben száguldó trojka és a legjelentősebb orosz folyó, a Volga, amit anyácskának neveznek. De elmarad a fordításból például a trojka állandó jelzője, a „тройка удалая”: az „удаль/удалой” a bátor, vakmerő, bevaló, rátermett, fenegyerek/bajkeverő és hasonló jelentésű szinonimasorral fordítható. Az Orosz Nyelv Nemzeti Korpuszában végigfutott kollokációvizsgálat azt mutatja, hogy a jelző leggyakrabban a „красавец, детина, витязь” – derék legény/harcos, „князь” – fejedelem, „народ, русский, наш” – nép, orosz, miénk szavakkal használatos. A kifejezés további asszociációkat kelt – Udaloj Msztyiszláv fejedelem; udaloj Haszbulát története; a folklórban a bátor vitézeket gyakran nevezik „удалая головушка”-nak, azaz vakmerőnek. Az eredeti nyelv „saját” kultúrfogalomhoz tartozó precedens értékű szövegrészletének gazdag asszociációs hálóját csupán egy sztereotípia, a „lakkdobozon látott kép” helyettesíti.

A helyszínek, nevek, reáliák megnevezésén túl a legszembetűnőbb megnyilvánulása az idegen kultúrfogalomnak mindhárom említett regényben a szövegbe illesztett egzotizmusok (a közönség előtt ismeretlen idegen szavak)²¹ széles rétege. Ilyenek a japán szavak: «хэй хэй тя!» – „hei, hei, dzsá!”; акахигэ – akahigé; акума – akuma; гайдзин – gajdzsin; каюй – kajuj; курума – kuruma; омурасаки – omuraszaki; йена – jéna; сакэ – szake; Гондза – Gonza; Гундари – Gundari; Кидо – Kido; Обаяси – Obajasi; Тануки – Tanuki.²² Az ismertebb és ismeretlen török kifejezések: башибузык – basibozuk; гяур – gyaur; гарем – hárem; евнух – eunuch; чадра – csador; шальвары – salavári; ятаган – jatagán; драгоман – dragomán; бей – bej; бек – bég; паша – pasa; султан – szultán; гедикль – gedikli; икбал – ikbal; каймакам – kajmakam; кучукханум – kucsik-hanum. Szláv, bolgár vagy lengyel szavak: корчма – kocsmá; водач – vezető; каруца – szekér; куруш – garas, argópenz; механа – kocsmá, étterem; четник – csetnyik; рокош – lázadás; кохане – kedvesem; бардзо добже – nagyon jó.

Amint az előző példában láthattuk, az idegen szókinccs változatos módon illeszkedik a regény szövegébe, az olvasói megértést szolgálva. Ez lehet fordítás a szövegben, magyarázat, fordítás a lábjegyzetben, szinonimák megadása, vagy olyan kontextusba illesztése, amely egyértelművé teszi a jelentését. Például:

Eraszt Petrovics Fandorin összevonta a szemöldökét, s kelletlenül válaszolt:
– Senki sem bántott. Reggeltől estig kávéval itattak, és k-k-kizárólag franciául beszélgettünk. A *vidini k-k-kajmakám* vendégeként kezeltek.
– Kinek a vendégeként? – értetlenkedett Varja.
– *Vidin* – ez egy város a román határ mentén. A *kajmakám* kormányzót jelent. Ami pedig a d-d-dadogást illeti, az egy régi sebesülés következménye.²³

²¹ L. G. SZAMOTYIK, *Egzotizmi v hudozsesztvennom tekste*, Vesztnyik KGPU, 2006/3. <https://cyberleninka.ru/article/n/ekzotizmy-v-hudozhestvennom-tekste> (Letöltés dátuma: 2024. január 25. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

²² N. V. SAHVERDOVA, A. A. URAZBEKOVA, *Lingviszticeszkije szredstva*, 18–32.

²³ Borisz AKUNYIN, *Török csel*, ford. BAGI Ibolya, Budapest, Európa, 2003, 10.

Az idegen nyelvből beemelt szavak funkciója különböző lehet, leggyakrabban az eredeti miliót hivatottak létrehozni, megjeleníteni. Azonban nagy eltérést látunk az egyes kultúrák esetében az idegen kifejezések szövegbe kerülésekor: a japán tárgyú regényekben japán szókincs, míg a lengyel vagy török helyszínek kapcsán másképp zajlik az idegen szókincs szövegbe illesztése, és befogadása, eltér az egzotikus japántól. A szláv kultúrák idegen szókincse gyakran érthető az orosz olvasó számára, például a lengyel nyelv, így az idegen nyelvi szókincs a stilisztikai expresszív funkción túl karakterológiai szerep betöltésére is alkalmas lehet. Ezen kívül a szláv nyelveket a regény hősei is érthetőnek tartják.²⁴ A *Háromszemű hete* című regényben a lengyel szereplők beszédében gyakran fordítás nélkül jelennek meg egészen hosszú lengyel nyelvű beszédblokkok, amelyek az orosz olvasó számára a megértésben nem okoznak különösebb fennakadást.²⁵

A *Török csel* című regényben a bolgár nyelvről értekezve az egyik főhős nehéz helyzetbe kerülve mondatokat próbál összerakni bolgáruul, s azzal biztatja magát, hogy nagyon könnyű beszélni bolgáruul, csupán egy végződést kell hozzátenni az orosz szavakhoz, és kész is a mondat. A meglehetősen naiv terv természetesen nem sikerül.

Надо сказать, что русская, что к жениху в армию. Мы – освободители Болгарии, нам тут все рады. По-болгарски говорить просто, надо только ко всему прибавлять „та“. Русская армията. Невестата. Невестата на русский солдат. Что-нибудь в этом роде.²⁶

Meg kell mondani nekik, hogy orosz vagy, s a katona vőlegényedhez utazol. Hiszen mi Bulgária felszabadítói vagyunk, itt mindenki örül nekünk. Bolgáruul meg egyszerű beszélni, egészen olyan, mint az orosz, csak mindenhez oda kell ragasztani, hogy „ta“.²⁷

Egy távoli kultúra szókincse, például a japán, másképp hat az orosz olvasóra, mint egy szláv nyelv, a magyar fordításban viszont kiegyenlítődik a helyzet, hiszen mindkettő teljes mértékben hozzáférhetetlen szerzői segítség vagy fordítói kommentár nélkül, így a szláv részek elveszítetik például a jellemábrázolásban betöltött funkciójukat.

Az idegen szókincs befogadása attól függően különbözik, hogy „sajátként” vagy „idegenként” találkoznak vele a regény szereplői. A regény európai szereplői beszédében a japán szavak megértése fordítással és magyarázattal történik. A japán hősök belső

²⁴ A. A. URAZBEKOVA, *Polonyizmi v romane B. Akunyina „Szegymica trehglazogo”*, *Izvesztyija uralyszkogo federalynogo univertzityeta*, 2020/2, 230.

²⁵ A regény még nincs lefordítva magyar nyelvre, aminek az egyik oka talán éppen ez a sajátossága a szövegnek.

²⁶ Borisz AKUNYIN, *Tureckij gambit*, Moszkva, 2000, 11.

²⁷ Itt véget ér a fordítás, az orosz nyelv „bolgáritott” változata lefordíthatatlan a magyar nyelvre. AKUNYIN, *Török csel*, 6.

monológjaiban is előfordulnak a japán szavak, azonban itt a magyarázatot mentális sémák, *frame*-ek, forgatókönyvek helyettesítik, amelyek viszonylag univerzálisak, így az ezekbe illesztett japán szó könnyen értelmezhetővé válik az orosz és a magyar olvasó számára. A következő idézetben Masa (Fandorin japán inasa) belső monológjában a jakuza bandatag karrierjéről beszél: a félig katonai, félig bűnöző szervezetben létező hierarchia lépcsőfokairól sematikus elképzelése van az olvasónak, valójában nem érti a szavak jelentését.

К Тёбэй гуми принадлежали и отец, и дед Тануки. С малолетства он мечтал, как вырастет, вступит в банду и сделает в ней большую и почтенную карьеру. Будет сначала учеником, потом бойцом, потом выслужится в маленькие командиры вакасю, затем в большие командиры вакагасира, а годам к сорока, если доживёт, станет самым оябуном, повелителем жизни и смерти полусотни храбрецов, и о его подвигах тоже станут сочинять пьесы для Кабуки и кукольного театра Бунраку.²⁸

Tanukinak az apja és a nagyapja is a *Csóbei-gumi* tagja volt. Ő kisgyerek-kora óta arról álmódott, hogy ha megnő, követi a példájukat, és tiszteletre méltó karriert csinál. Először tanonc lesz, azután közkatona, majd *vakasúvá* verekszi föl magát. Ez után *vakagasira* lesz, negyvenéves korára pedig – ha megéri *ojabun*: félszáz bátor vitéz életének és halálának ura, és az ő hőstetteiről is Kabuki- és bunraku darabokat írnak.²⁹

Előfordul, amikor egy ismert beszédfordulatba, frazeologizmusba épül be a japán szó, így értelmezhető az olvasó számára. Ezt látjuk a következő két példában, mivel a magyar nyelvben is találunk hasonló frazeologizmust, a fordításuk nem okoz problémát.

Иностранцы – акума с ними, пускай хоть сдохнут, но рикш было жалко.³⁰

Az idegenek – *akuma* velük! – akár meg is dögölhetnek felőle, de a riksásokért kár.³¹

A japán szó a „Черт с ним – Az ördög vigye el” frazeologizmusban fordul elő, így könnyen érthető, és magyarul is könnyű egy hasonló frazeologizmusba illeszteni.

²⁸ АКУНЫН, *Алмазнаја колезныца*, II, 13.

²⁹ АКУНЫН, *А гыёмáнтсекэр*, II, 33.

³⁰ АКУНЫН, *Алмазнаја колезныца*, II, 30.

³¹ АКУНЫН, *А гыёмáнтсекэр*, II, 33.

Egyes esetekben tipikus szókapcsolatból tud következtetni az olvasó a szó jelentésére. Például a kokoro – кокоро; правильное, гнилое, злое – helyes/egyenes, rothadt/romlott, gonosz az oroszban a szív szóhoz kapcsolódnak, a magyarban is hasonló jelzőket választ a fordító, valaki *jószívű* vagy *rossz, gonosz szíve* van.

Наверно, нелегко горб таскать, подумал Маса. А жить с таким уродством разве легко? В детстве, наверно, мальчишки дразнили. Подрос – девушки воротили нос. Потому то Сэмуси и получился такой подлый и злой. [...] Не в горбе дело, а в том, какое у человека кокоро. Если кокоро правильное, от горба станешь только лучше, а если гнилое – возненавидишь весь белый свет. Тем временем обладатель злого кокоро миновал маленький мост.³²

Valószínűleg nem könnyű ekkora púpot cipelni, gondolta Masza. És ilyen csúfsággal együtt élni? Gyerekkorában biztos kicsúfolta a többi kölyök. Amikor felnőtt, a lányok húzogatták láttán az orrukat. Ezért lett Szemusi ilyen aljas és gonosz. [...] Nem a púp a lényeg, hanem az, hogy milyen az illető *kokorója*. Ha *jó*, csak *jobb* lesz a púpjától, de ha *nem*, az egész világot gyűlölni fogja.

Ennek a púpnak a tulajdonosa közben áthaladt a hidacskán.³³

Vannak esetek, amikor csak a fordítói kommentár teszi hozzáférhetővé a jelentést. Az előző példákban azt láttuk, hogy az „idegen” kultúrfogalom hatáskörébe tartozó egzotizmusok átültetése a műfordítás szövegébe kevés gondot okoz. Azonban lefordíthatatlan a szójáték, amely az orosz és a japán szó alaki egybeeséséből következik. Doronyin japán titkárát Sirotanak hívják (сирота – árva), nevének a hatását lehetetlen megérteni fordítói kommentár nélkül. Mondhatjuk, hogy ez oroszoknak álcázott egzotizmus, talán erre reflektál a szó helyesírása is, a név a műfordítás szövegébe angol transliterációval kerül be. Az alaki egybeesés szójátékra ad alkalmat: Fandorin, miután ezt a nevet hallja, részvétét akarja nyilvánítani a titkárnak, mert azt hiszi, hogy családi veszteség érte, Doronyin azonban pontosítja, hogy ez a név azért volt rokonszenves számára, mert hasonlít az orosz szóra. Az idegen környezet megszélesítésére és otthonosabbá tételére irányuló kísérlet leírása lefordíthatatlan szövegrészeket eredményez, mivel ezek alapja egy szójáték, amely az orosz kifejezéssel kapcsolódik össze.

„Вот и старался окружить себя туземцами, имена которых звучали бы породнее”.³⁴ Az idézett szövegrészben, amelyben Doronyin elmagyarázza, hogy

³² АКУНЫН, „Алмазнаја колезныца, II, 77.

³³ АКУНЫН, „А гымáнтшекэр, II, 183.

³⁴ АКУНЫН, „Алмазнаја колезныца, II, 8.

miért alkalmazott orosz hangzású neveket viselő személyzetet, nemcsak a Sirota név okoz nehézséget a fordításban, hanem a „родной” melléknév is, mivel nem rendelkezik pontos megfeleltetéssel a magyar nyelvben, a jelentését csak részben tükröző szavakkal helyettesíthető (родина – szülőháza/szülőváros; родной – hazai/otthonos). Az „otthonos hangzású nevek” nem tűnik megfelelő fordításnak, ezért a fordító megváltoztatja ezt a szövegrészt: „igyekeztem olyan bennszülöttekkel körülvenni magam, akik nem vették zokon, ha orosz nevet adtam nekik”.³⁵ Azonban az eredetiben nem arról van szó, hogy neveket adott Doronyin a környezetében alkalmazott japánoknak, hanem olyan embereket választott ki, akiknek a nevük otthonosan csengett számára. Így a Sirota névhez lábgyezetet fűz a fordító, amelyben lefordítja a név jelentését.

Egy másik név – Obajasi-san alliterál az orosz jelzőjével – „обаятельнейшая”, az „elbűvölő” kifejezést választja a műfordító, amely (vagy a „bájos” kifejezés) valamenynyire újraalkotja a hangzást, játékot a magyar műfordításban.

Az idegen mint kultúrfogalom egyik megnyilvánulása a xenolektus használata a regény párbeszédeiben. A xenolektus egy olyan beszédváltozat, amit a nyelv beszélői az idegenekkel való kommunikáció során alkalmaznak. A *gyémántszeke*r regényben ezek törött angolságú szövegrészek, olyan párbeszédek, amikor a japán és a külföldi beszélők próbálnak szót érteni egymással.

Хозяин махнул рукой, сказал Фандорину на ужасающем английском:

– *Want play? Want puhpuh? No want play, no want puh-puh – gogo.*³⁶

A rúpos legyintett, és borzalmas angolsággal azt mondta Fandorinnak:

– *Want play? Want puh-puh? No want play, no want puh-puh, go-go!*³⁷

Egy másik példa:

Общение с командиром отряда Каматой наладилось не без труда. Тот знал довольно много английских слов, но не имел никакого представления о грамматике, так что без привычки к дедукции понять его Фандорин вряд ли смог бы.

Например, Камата говорил:

– Хиа футому ибунингу цу гоу, найто хотэру супендо. Цумороу маунтин энта.

Для начала Эраст Петрович, учитывая особенности японского акцента, возвращал фрагменты этой абракадабры в их исходное состояние.

Получалось: «*Here from evening to go, night hotel spend, tomorrow moun-*

³⁵ АКУНЫН, *A gyémántszeke*r, II, 20.

³⁶ АКУНЫН, *Almaznaja kolesznyica*, II, 18–19.

³⁷ АКУНЫН, *A gyémántszeke*r, II, 8.

tain enter». И лишь после этого прояснялся смысл: «Отсюда до самого вечера движемся, ночуем в гостинице, завтра попадаем в горы.»³⁸

A csapat vezetőjével nem volt könnyű szót értenie. Kamata elég sok angol szót ismert, de fogalma sem volt a nyelvtanról, úgyhogy Fandorin aligha értette volna meg, ha nem mozgósítja dedukciós képességét.

Például azt mondta:

– *Hia furomu ibuningu cu gou, naito hoteru szupendo. Cumorou mauntin enta.*

Eraszt Petrovics ezt az abrakadabrárt először a japán akcentus figyelembevételével kénytelen volt visszafordítani az eredetire. Ez jött ki belőle: „*Here from evening to go, night hotel spend, tomorrow mountain enter.*” És csak ekkor vált világossá, mit hallott: „*Egészen estig menni, hotelban éjszakázni, holnap feljutni hegyekbe.*”³⁹

Az első replikák megértésében az olvasót segíti a lábjegyzet, azonban a továbbiakban cirill betűvel van lejegyezve a tört angolságú szöveg, amely őrizi a xenolektus jellemzőit – leegyszerűsített grammatikai szerkezeteket, duplikációt, a beszédpartner harmadik személyben való megnevezését.

A párbeszéd lejegyzése tükrözi a kölcsönös megértés elérésének a folyamatát. Először olvasható a fonetikus lejegyzett cirill vagy a magyar fordításban latin betűs, nagyon nehezen felfogható „abrakadabra” szövegrész, ezt követi az orosz eredetiben az angol lejegyzésű szöveg, a magyar fordításban a helyes angolságú idézőjeles szövegrész. A folyamatot értelemszerűen a replika fordítása zárja.

A regény orosz szövegében előfordul, hogy az orosz nyelvű szöveg latin betűkkel kerül átírásra, ez kifejezheti azt, hogy a másik szereplő nem érti teljesen, hogy mit mondanak. Ilyen *A gyémántszekér*-ben az a jelenet, amikor Fandorin szól Masához, japán inasához, aki akkor még nem tud oroszul, nem érti, hogy mit mondanak neki.

Увидел прямо над собой блеснувшую полосу металла и зажмурился, но удара не последовало.

– Maca! – прошептал знакомый голос. – *Chut ne ubil!*⁴⁰

Fénylő csíkot látott közvetlenül maga fölött, de nem követte ütés.

– Masza – súgta egy ismerős hang. – *Majdnem megöltelek!*⁴¹

³⁸ АКУНЫН, *Almaznaja kolesznica*, II, 189–190.

³⁹ АКУНЫН, *A gyémántszekér*, II, 443.

⁴⁰ АКУНЫН, *Almaznaja kolesznica*, II, 218.

⁴¹ АКУНЫН, *A gyémántszekér*, II, 56.

A latin betűs átírat az orosz szövegben szemléltethet ezen kívül idegenszerű kiejtést vagy makaronizmust.⁴² Természetesen a magyar fordításban a két írásrendszer különbségéből származó jellegzetességek elvesznek.

Нас притащил сюда Мишель, – пожал плечами британец, а точнее, ирландец... А, вон они возвращаются, и, конечно, как говорят русские, *не солоно хлебавши*.⁴³

Á, már jönnek is vissza, természetesen, ahogy az oroszok mondják, *ne szholono klebavsi* [dolgavégezetlenül].⁴⁴

Корреспондент ошибся, заявив, что преследователи возвращаются не солоно хлебавши – Варя с радостью увидела, что пленного офицера они все-таки отбили: двое казаков за руки и за ноги везли обмякшее тело в черном мундире.⁴⁵

A tudósító tévedett, amikor kijelentette, hogy az üldözők *dolgavégezetlenül* tértek vissza – Varja örömmel fedezte fel, hogy mégiscsak sikerült kiszabadítani a fogságba esett tisztet: két kozák a kezénél és lábánál fogva hozta a fekete mundryós elernyedtet.⁴⁶

По совету *monsieur Perepyolkin* я ознакомил со своим интервью штаб великого князя.⁴⁷

Monsieur Perepyolkin tanácsára megmutattam az interjút a nagyherceg főhadiszállásán.⁴⁸

A „saját” és „idegen” kultúrfogalom a fordításban

Amint a tanulmány bevezető részében említettem, a kultúrfogalom egyfajta absztrakció, amelynek számos konkrét megnyilvánulása, vetülete létezik a diskurzusban. Írásom előző részében azt tekintettem át, milyen módokon jelenik meg az idegen kultúrfogalom a szövegbe ágyazott idegen szókincs réteg révén, valamint mennyire fordíthatók ezek

⁴² SZАМОТЫІК, 28.

⁴³ АКУНЫІН, *Tureckij gambit*, 28.

⁴⁴ АКУНЫІН, *Török csel*, 17.

⁴⁵ АКУНЫІН, *Tureckij gambit*, 29.

⁴⁶ АКУНЫІН, *Török csel*, 17.

⁴⁷ АКУНЫІН, *Tureckij gambit*, 52.

⁴⁸ АКУНЫІН, *Török csel*, 39.

a szövegrészek magyar nyelvre. A továbbiakban az idegen kultúrfogalom hatáskörébe tartozó „tatár” szót és az ahhoz fűződő asszociációs hálót vizsgálom meg az orosz és a magyar nyelvben. A *gyémántszerék* regény első kötetének főhőse, Ribnikov kapitány/Stan (több nevet is visel a regényben) japán kém, származását tekintve félig orosz, félig japán, minden igyekezetével azon van, hogy „sajátnak”, oroszoknak mutassa magát. Azonban keleti külseje elárulja, ezért Ribnikov azt sugallja magáról, hogy tatár származású. Glikerija Románovnával beszélgetve a következőket mondja:

И родителей не имею. Круглый сирота. Даже, можно сказать, сирота казанский – в полку за косоглазие дразнили татарвой.⁴⁹

Szüleim sincsenek. Egyedül vagyok, mint az ujjam. Teljes árva. Mondhatni, a „kazanyi árva”. Az ezredben ugyanis *tatár*nak csúfoltak a *ferde szemem* miatt.⁵⁰

A „tatár” fogalom az orosz nyelvi világképben összetett kód, amely a két etnosz kontaktusa során fejlődött ki. A „tatár” gyűjtőfogalom, különféle nomád népeket jelöl, valamint a türk, mongol és egyéb törzseknek az Arany Hordában való egyesülését. Az orosz kultúrában ez a fogalom a zsarnokság és az idegen hódító kegyetlenségének a képével kapcsolódik össze.⁵¹

A „tatár” kultúrfogalom fordítása magyar nyelvre nem okoz nagy nehézséget, hiszen hasonló történelmi tapasztalata van a két népnek. Azonban az orosz nyelvi rendszerbe másképpen ágyazódik maga a lexéma, olyan állandósult szókapcsolatokban, szólásokban, kollokációkban fordul elő, amelyek ellenállnak a magyarra fordításnak.

Az orosz nyelvben gyakran használatos frazeologizmus „сирота казанская” lakúnát képez a magyar nyelvben. Ezt arra szokták mondani, aki szánalmat próbál kelteni a másikban, csalással jut előnyökhöz. „Kazanyi árva (csaló, aki szegénynek tette magát, kazanyi mirzák leszármazottja).”⁵² Ribnyikov mintha játszana Glikéria Ivánovnával, egyfelől próbálja felkelteni az együttérzését, másfelől meg mintha rá akarna mutatni, hogy éppen ő a csaló. Természetesen ennek a frazeologizmusnak a jelentése elvész a magyar fordításban. A fordító idézőjelbe teszi a „kazanyi árva” kifejezést, a hozzá fűződő asszociációk közül a magyar olvasó csupán a földrajzi névre lesz figyelmes: Kazany – Tatárország fővárosa. Ezáltal az ’idegen, nem keresztény’ asszociációkat bevonhatja a magyar kifejezés is, azonban elvész a frazeologizmus fő jelentése – ’csaló, szélhámos, aki szánalmat keltve előnyökre szeretne szert tenni’.

⁴⁹ AKUNYIN, *Almaznaja kolesznyica*, II, 11.

⁵⁰ AKUNYIN, *A gyémántszerék*, II, 26.

⁵¹ L. B. BUBEKOVA, R. R. ZITGINOVA, *Isztoricseszkiye i etnokulturnije oszнови koncepta „tatarin, tatarszkij”*. http://www.confcontact.com/20130214_lingvo/4_bubekova.htm

⁵² V. DALY, *Tolkovij szlovary zsvivago russzkogo jazika: Reprintnoje vozproizvedenije izdanyija 1903–1909*, Moszkva, 1994.

- Пожалуй, японец, – пробормотал Эраст Петрович.
- Да что вы! – усомнился Мыльников, крутя колёсико. – Русак русаком, с некоторой татаринкой, как положено.
- Японец, – уверенно повторил инженер.⁵³

- Szerintem *japán* – dörmögte Eraszt Petrovics.
- Ugyan! – rázta a fejét Milnyikov, a messzelátó üvegét forgatva. – *Orosz, némi tatár beütéssel.*
- Japán – ismételte meg magabiztosan a mérnök.⁵⁴

Az első idézetben Fandorin és Milnikov a főhős, Ribnikov/Stan keleti megjelenésére lesznek figyelmesek, de Milnikov nem lát benne semmi rendkívülit, a „*русак русаком*” kifejezéssel a megjelenése tipikusságát hangsúlyozza, úgy lehetne fordítani, hogy „oroszabb az orosznál”. A „*русак*” szó a „*saját*” fogalomhoz való tartozás igen magas fokát fejezi ki, jelentése orosz férfi, beszélt nyelvi kifejezés. Ezen kívül az orosz népi jellegre emlékeztető vonásokkal rendelkező ember, a jó, egyszerű orosz ember jelölésére használatos. Vagyis nemcsak orosz ember, hanem a népi élet lényegét is szorosan ismerő személy. A szónak az Orosz Nyelv Nemzeti Korpuszában található kollokációs mintázata alapján a következő jelzőkkel használják gyakran: tisztavérű, őshonos, őseredeti, tipikus, természetes, igazi.

A „*русак*” kifejezéssel gyakran találkozunk frazeologizmusokban, szembeállítva más népnemekkel. A frazeologizmusnak több variációja is létezik, például: „Orosz vagy, nem pedig görög”, „A vezetékneved német, de orosz vagy” és így tovább. Az etnonimának ez a csak az oroszban létező változata magyarra lefordíthatatlan, hiányos, így Milnikov kijelentésének nyomatékossága elvész a fordításban. A tatár népnévnél viszont éppen ellenkezőleg, arra látunk példát, hogy a fogalom konnotációs holdudvarának a hasonlósága miatt az orosz és a magyar nyelvben a fordítása nem okoz gondot.

Az idézett példában az orosz szövegben látjuk, hogy van egy rész, amely a fordításból kimaradt: „*tatár vonásokkal/beütéssel, ahogyan kell*”, ami az orosz és a tatár keveredésnek gyakoriságára utal, aminek az orosz nyelvi világképben is megvan a maga kulturális kontextusa – az a mítosz, hogy minden oroszban csörgedezik egy kis tatár vér: „*Puskin barátja, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin, híres orosz író és történész így viccelődött: »Akárki oroszot megkaparsz – tatárt találsz«*”.⁵⁵

Tehát látjuk, hogy az „idegen” hatáskörbe tartozó „*tatár*” kultúrfogalom a magyarhoz hasonló asszociációs hálóval rendelkezik, ellentétben például a „*kalmük*” fogalommal, amellyel szintén jellemzik Ribnyikovot, így a fogalom viszonylag érintetlenül kerül át a célnyelvi szövegbe, mégis számos asszociációs része lakunának tekinthető.

⁵³ АКУНЫН, *Алмазнаја колезныца*, II, 45.

⁵⁴ АКУНЫН, *А гымáнтсекэр*, II, 109.

⁵⁵ A. V. SZUPERANSZKAJA, *Cselovek – familija – nacionalnyoszty*, Nauka i zszny, 2009/7. <https://www.nkj.ru/archive/articles/16094/>

Összegzés

Akunyin idézett regényeit olvasva megfigyelhetjük a kultúrák találkozását és a kultúrával való ismerkedés folyamatát. Ebben a folyamatban az új tudás a meglévő rendszerbe épül be, és a saját identitás komponensévé válik. Egy műfordítás olvasása minden esetben az adott idegen kultúra megismerését is jelenti a befogadó számára. A műfordításba az olvasó úgy merítkezik bele, mint a saját kultúra szövegeibe, ugyanakkor a fogalmak/kultúrfogalmak világa eltérő az ő nyelvi világképében létezőtől, „kvázi saját” univerzumban találja magát. A példákat áttekintve azt látjuk, hogy a szöveg legidegebb elemei, az egzotizmusok bizonyulnak a legkönnyebben átültethetőnek a célnyelvbe, mivel egyformán idegenek mindkét kultúra olvasói számára.

Ha felidézük a bevezetőben említett kontinuumot vagy skálát, akár azt is mondhatjuk, hogy az egyik végén az „idegen” fogalom vetületeként az egzotizmusok állnak, a másik végén pedig a „saját” univerzum felől nézve a magyar nyelvben lakúnát képező terminusok és frazeológiák („kalmük”, „pycak”). A köztes teret a cél- és a forrásnyelvben hasonló asszociációs hálóval rendelkező kultúrfogalmak foglalják el („tatár”).

Az idegen környezet megnevezései és reáliái, amelyeket sajátként olvas a műfordítás befogadója (hiszen a mű fogalomrendszerében ezek a „saját” kultúrfogalom vetületei) nem okoznak sok gondot, tükörfordítással, adaptációval fordíthatók. Probléma azoknál a neveknel, népneveknel, fogalmaknál jelentkezik, amelyek egyfelől lakúnát képeznek a magyarban, másfelől hiányzik, vagy csak részleges az asszociációs háló, amely az eredeti nyelvi világképben fűződik hozzájuk. Így az eredeti fogalom sokoldalú háromdimenziós képe helyett csak egy lenyomatot látunk. Az adott kifejezések mégis becsempészik a magyar műfordításba az orosz „világfelfogást”, ami által a nyelvi világkép és a kultúra megismerésének forrásává válhatnak.

SAHVERDOVA NAVA VANDA

egyetemi adjunktus

Debreceni Egyetem, Szlavisztikai Intézet

sahverdova.vanda@arts.unideb.hu

*Translation of the Cultural Concept: ‘Own’ and ‘Other’ in Boris Akunin’s Novels
and Their Hungarian Translations*

Abstract: In this paper I investigate how cultural concepts are transferred into the target language text during the translation process, to what extent the translator is able to represent the net of associations the concept has in the original language, to what extent it is translatable at all, and to what extent it can be considered a lacuna or equivalence-free element. A concept of culture that is part of a particular system will never fully correspond to a particular part of

another linguistic system. In translating such a concept, we obtain a meaning which is part of the conceptual-semantic system of the language, but which is embedded in an unusual way in literary translation. On the other hand, the context can play a complementary role for the conceptual meaning, so that the literary translation may also transfer new, foreign conceptual meanings from the original language into the target language, which can then become a source of comprehension of the linguistic world picture.

Keywords: “own”, “other”, linguistic picture of the world, cultural concept, lacuna

DOI: 10.37415/studia/2024/1-2/123-141.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)